

Полігранна філологія без кордонів (до 65-літнього ювілею професора Тетяни Анатоліївни Космеди): колективна монографія / відп. ред. докт. філол. наук Т. Ф. Осіпова, докт. філол. наук Н. В. Піддубна, докт. філол. наук О. В. Халіман. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2022. С. 567-579.

ЗІСТАВНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УСТАЛЕНИХ ВИРАЗІВ З ОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ (НА МАТЕРІАЛІ „КОРОТКОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СЛОВНИКА УСТАЛЕНИХ ВИРАЗІВ: ЕКВІВАЛЕНТИ СЛІВ, ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ” Т. КОСМЕДИ, О. ГОМЕНЮК, Т. ОСІПОВОЇ)

МИХАЙЛО ТОРЧИНСЬКИЙ, НАТАЛІЯ ТОРЧИНСЬКА
Хмельницький національний університет, Хмельницький, Україна

У статті за структурою, походженням, семантикою та іншими особливостями схарактеризовані фразеологізми з онімним компонентом, зафіксовані в „Короткому українсько-польському словнику усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки”, укладеному Т. Космедою, О. Гоменюк, Т. Осіповою. Загалом проаналізовано 107 фразеологічних одиниць. Встановлено, що найбільш часто в усталених зворотах трапляються теоніми і відтеонімні прикметники, особові імена, міфоніми і відміфонімні прикметники.

Ключові слова: антропонім, власна назва, зіставна характеристика, міфонім, онімний компонент, топонім, українсько-польські усталені вирази, фразеологізм.

„Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки”, укладений Т. Космедою, О. Гоменюк і Т. Осіповою¹, вміщує 1 524 українські й польські фразеологізми. До складу окремих із них входять онімні компоненти, які можуть збігатися в обох мовах чи відрізнятися (зокрема мати пропріальну одиницю лише в одній мові або замість однієї власної назви використовувати іншу). Безперечно, від цього змінюється й семантичне навантаження фраземи, його структура та походження, тому дослідження таких паралелей досить цікаве й перспективне.

Безпосередньо у статті ми поставили завдання з'ясувати кількість усталених виразів з онімним компонентом, які трапляються в українській і польській мовах, звернувши увагу як на спільні в обох мовах конструкції, так і на відмінні. За можливості спробуємо схарактеризувати й етимологію, семантику та функціональні особливості окремих фразеологічних одиниць.

Зазначимо, що польські фразеологізми із власними назвами уже аналізувалися раніше, зокрема й на рівні дисертаційних студій: А. М. Кравчук 1999 р. захистила дисертацію „Польська фразеологія з ономастичним компонентом”², в якій описала понад 4 000 польських фразеологічних одиниць, до складу яких входить більш ніж тисяча власних назв – антропонімів, топонімів, зоонімів тощо. Основні положення дисертаційної роботи А. М. Кравчук деталізовані в окремих статтях, надрукованих як до захисту дисертації, так і після цього³.

¹Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / за заг. ред. Т. А. Космеди; уклад. Т. Космеда, О. Гоменюк, Т. Осіпова. Познань-Харків: Коло (м. Дрогобич), 2017. 408 с.

²Кравчук А. М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03. – слов'янські мови. Київ, 1999. 19 с.

³1. Антична й біблійна ономастична фразеологія польської та української мов: контрастивний аспект. *Slavia Orientalis*. 1999. Т. XLVIII. № 2. S. 239–253; 2. Омонімія у сфері польсько-української ономастичної фразеології. *Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича: у 2 т.* Львів: Літопис, 1998. Т. 1. С. 357–362; 3. Польська фразеологія з іменами святих і назвами свят. *Славістичні записки*. 1998. №1–2. С. 5–8; 4. Проблеми зіставного вивчення української і польської фразеології

Аналогічні питання розглядалися в інших наукових працях (наприклад, дисертація Я. Лагинович⁴, стаття О. А. Мороз⁵ тощо).

Наявні дисертаційні дослідження пропріальних одиниць, які трапляються у фразеологізмах англійської (О. В. Сафронова описала 410 англійських фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом біблійного походження з погляду загальних семантичних характеристик, структурних особливостей, визначення їхнього лінгвістичного статусу і закономірностей функціонування в мовленні⁶), німецької (Н. С. Лалаян схарактеризувала семантичні, структурні та функціональні особливості 1 800 фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом у сучасній німецькій мові, а також їхні модифікаційні властивості в різножанрових текстах⁷, а Ю. А. Фірсова встановила лінгвокультурологічні особливості утворення та структурного й семантичного розвитку 512 фразеологічних одиниць із топонімічним компонентом у німецькій мові крізь призму взаємозв'язку мови й культури шляхом виявлення характеру взаємодії мовних і позамовних (культурологічних) чинників у семантичній структурі фразем⁸), української (О. А. Мороз проаналізувала структуру та семантику більш ніж 3 500 фразеологізмів з ономастичним компонентом⁹, а Н. М. Пасік виконала комплексну характеристику українських фразеологічних і паремійних одиниць з ономастичним компонентом як однієї з груп фразеологічної системи української мови із семантичного, семантико-граматичного та структурно-граматичного поглядів, завдяки чому виявила семантичну специфіку онімів як компонентів фразеологічних та паремійних одиниць і встановила закономірності актуалізації їхніх значень¹⁰) мовах.

Короткий бібліографічний огляд досліджень, в яких аналізуються власні назви у складі фразеологізмів, тобто онімний компонент (на нашу думку, саме так має трактуватися сукупність пропріативів, оскільки ад'єктив „ономастичний“ стосується ономастики; крім того, ми описуємо власні назви, а не власні імена, тому що в українській мові немає зіставлення власних і загальних імен, а є власні та загальні назви), дозволяє зробити короткі висновки: 1) вітчизняні ономасти звертають серйозну увагу на особливості функціонування власних назв у складі усталених мовних конструкцій, причому не лише в рідній мові, а й в іноземних; 2) якщо спочатку характеризувалися переважно антропоніми й топоніми, то

(на матеріалі фразеологізмів з античними і біблійними власними назвами). *Нова педагогічна думка*. 1998. № 3. С. 67–70; 5. Реалізація семантики власної назви в польській ономастичній фразеології. *Мовознавство*. 2001. № 2. С. 26–34; 6. Русская ономастическая фразеология античного и библейского происхождения в сопоставлении с польской. *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 1998. №5–6. С. 54–56; 7. Семантизація ономастичного компонента польських усталених зворотів. *Славістичні студії*. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. Т.1: Матеріали V Міжнародного славістичного колоквиуму. С. 54–56; 8. Структурно-семантичні моделі польської й української фразеології з власними назвами: поєднання національних та інтернаціональних ознак. *Проблеми слов'янознавства. Problemy slov'ianoznavstva*. 1999. Вип. 50. С. 97–101. 9. Этнонимы в составе польских устойчивых оборотов. *Язык. Культура. Взаимопонимание: материалы международной конференции*. Львов: Львовский гос. ун-т, 1997. С. 116–119.

⁴ Лагинович Я. Имена собственные в русской и польской фразеологии: дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1978. 155 с.

⁵ Мороз О. А. Ономастична фразеологія в українській та польській мовах в національно-культурному слов'янському просторі. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 66. Т. 278. С. 77–81.

⁶ Сафронова О. В. Структура і семантика фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом біблійного походження в сучасній англійській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Київ, 1997. 19 с.

⁷ Лалаян Н. С. Фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом у сучасній німецькій мові: структурно-семантичний та функціональний аспекти: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Одеса, 2008. 180 с.

⁸ Фірсова Ю. А. Фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом у німецькій мові: лінгвокультурологічний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Київ, 2002. 194 с.

⁹ Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом „власне ім'я в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2002. 288 с.

¹⁰ Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Ніжин, 2000. 202 с.

останнім часом до аналізу залучаються пропріальні одиниці інших онімних класів, зокрема міфоніми й антропоніми; 3) матеріал для дослідження береться в основному з лексикографічних видань, що закономірно, адже саме словники подають кодифіковану структуру фразем; водночас засвідчено, що „Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки” як джерело для наукових пошуків ще не використовувався, що й зумовлює актуальність теми нашої статті, присвяченої комплексній характеристиці фразеологізмів з онімним компонентом (відзначимо, що як пропріативи ми кваліфікуємо всі індивідуальні найменування, зокрема вітоніми (власні назви об'єктів живої природи, тобто антропоніми – особові назви, зооніми – клички тварин, фітоніми – номінації рослин, міфоніми – найменування міфічних істот, включно з етнонімами – назва етнічних груп і катойконімами – найменуваннями людей за місцем їх проживання), а також топоніми (власні географічні назви, разом з ад'єктонімами – прикметниками, утвореними від топонімів), космонімами (номінаціями космічних об'єктів), прагматонімами й ідеонімами (власними назвами матеріальних і нематеріальних об'єктів) та ергонімами (номінаціями груп людей).

Загалом у словнику зафіксовано 107 фразеологізмів, у складі яких наявний онімний компонент, що становить 7,02 % від загальної кількості наведених усталених виразів. Безперечно, це менше, ніж в інших студіях, присвячених цій проблемі. Імовірно, автори відібрали лише найбільш поширені усталені конструкції, які відносно рідко мають у своєму складі пропріативи (можливо, цим зумовлений і той факт, що лише четверта частина з них (27,1 %) не має відповідників в іншій мові: зокрема, немає в українській – 22, або 20,56 %, в польській – 7, або 6,54 %).

Розглянемо детальніше причини відсутності фразеологізмів з онімним компонентом спочатку в українській мові (відповідно, вони наявні в польській).

Передусім це антропоніми (імена чи прізвища реальних осіб або взятих із художнього мовлення, тобто фактично антропоетоніми), які побутують на території Польщі (у перших дужках наведено номер фраземи у словнику, а у других – етимологічні відомості, більшість із яких наявна в лексикографічному виданні), як-от:

(368) *два чоботи – пара // wart Pac pałaca, a pałac Paca* (Л. М. Пац мав палац, збудований у 1822–1823 р. у Довбспуді на Сувальщині);

(486) *чекати з моря погоди // czekać na Godota* (у творі С. Беккета «Чекаючи на Годо», надрукованому 1952 р., двоє волоцюг даремно чекають на прихід таємничого і сильного чоловіка, який надасть сенс їхньому життю);

(918) *наговорити сім мішків гречаної вовни // pleść jak Piekarski na mękach* (психічно хворий шляхтич М. Пекарські після невдалого замаху на життя короля Польщі Зигмунта III Вази під тортурами давав безглузді свідчення);

(1022) *оббивати пороги // chodzić od Annasza do Kajfasza* (у Біблії сказано, що Анна і Кайяфі були ізраїльськими первосвященниками, які брали участь у процесі над Христом).

Ще три фразеологізми мають у своєму складі оказіональний антропонім, апелюють, що конотує етнонімну семантику, та теонім, який, однак, не змінює загального значення усталеного виразу:

(1364) *ходить кругом та навколо // w kołko Macieju;*

(1260) *терпи, козак, отаманом будеш // cierp, Kozacze, atamanem będziesz;*

(1390) *хто розуму не має, тому й коваль не вкує // komu Bóg rozumu nie da, temu kowal nie wykuję.*

Таким чином, у складі таких конструкцій зафіксовано вісім найменувань: три імені, два прізвища і по одному антропоетоніму, етноніму і теоніму.

За структурою вказані українські фразеологічні одиниці є словосполученнями (чотири дієслівні складені структури) та реченнями (три, з яких одне – просте, а два – складні; № 1260 можна кваліфікувати і як просте односкладне узагальнено-особове речення зі спільним для обох присудків звертанням). Натомість польські відповідники – це чотири словосполучення, одне з яких просте іменникове (зазначимо, що № 1364 має варіант *w koło*,

що трансформує словосполучення у словосполуку). Крім того, № 918 вживається з дієсловом *bredzieć*, що, проте, не змінює його структури і значення. І в українській, і в польській мовах це – два прислів'я і п'ять ідіом.

Усі фразеологізми активно вживаються в розмовно-побутовому і художньому стилях мовлення переважно для характеристики побутових епізодів життя, що підтверджується і значенням таких мовних одиниць (наприклад, № 486 – „даремно надіятись на кого-що-небудь, чекати чогось”; № 918 – „наговорити дурниць, нісенітниць”; № 1022 – „1) постійно ходити, багато разів приходити до кого-небудь, кудись; 2) настирливо з'являтися десь, турбувати когось”).

Укладачки словника також стверджують, що всі ідіоми є розмовними за стильовими параметрами, а одне прислів'я – застарілим. У зв'язку зі зміною структури фразеологізму № 1022 у польській мові його кваліфікують як біблеїзм; також він вважається іронічно-жартівливим (в українській мові – стверджувальним). Жанрово-стилістичні особливості інших фразем збігаються (наприклад, № 368 – іронічно-стверджувальна, № 918 – жартівливо-іронічна, № 1390 – застережлива).

Більш численною є група фразеологічних одиниць, до складу яких входять власні назви лише в українському відповіднику.

Такими складниками можуть бути насамперед особові імена (сім випадків, проте два фразеологізми повторюються):

(77, 93) бідному **Савці** нема долі ні на печі, ні на лавці // *bieda biednemu żyć w świecie satemi*;

(951, 1497) не для **Гриця** паляниця // *nie dla proszą miód*;

(1290) у всякого **Мирона** свої нориви // *i cyprysy mają swoje kaprysy*;

(1316) у **Сидора** звичай, у **Петра** свій // *ile ludzi, tyle prawd*;

(1519) який **Сава**, така й слава // *jaki pan, taki kram*.

Зазначимо, що два фразеологізми мають низку варіантів без антропонімів: №№ 77, 93 – *біда бідному без наймита; послав би до млина, та нема кого, пішов би сам, та нема з чим*; №№ 951, 1497 – *є квас, та не для вас; є сало, та не для kota; не для пса ковбаса; не для кицьки сало; як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком (то й не підставляй)*. Останній зворот має варіанти і в польській мові, однак теж без пропріатива: *nie dla proszą miód; Nie dla psa kielbasa; nie dla kota spyrka*.

Традиційно в таких ситуаціях використовуються ритмомелодичні особливості особового імені, зокрема – можливість римування з певним апелятивом (*Гриця – паляниця, Сава – слава, Савці – лавці*), іноді – не зовсім яскрава (*Мирона – нориви, у Сидора звичай – у Петра свій*), чого немає в польській мові. Водночас слід підкреслити й етнолінгвістичні особливості окремих імен, на які вказував В. В. Жайворонок (*Гриць „у приповідках виступає об'єктом гумору, насміху, співчуття. Символізує незграбність, некмітливість, неправність”; Петро „у народній афористиці є об'єктом гумору і засобом внутрішнього римування, легкої іронії”*¹¹). До речі, вказане видання наводить набагато більше прикладів фразеологізмів із вказаними антропонімами, як-от: *Без Гриця й вода не освятиться; Гриць має голову з дурниць; Не видів Гриць ногавиць, то скидав, то вбирив, аж поки їх не порвав або Бери, Петре, поки тепле; Вхопилась би за Петра, тільки школа, що нема; Пішов Петро та вернувся, як було тепло*.

У складі двох фразем є українські ойконіми (в першому – ще й етнонім), а одного – ад'ектонім, причому останній в українській мові має безонімний відповідник (у польській мові – два), проте значення усіх висловів загалом збігаються:

(567) загинув як **швед** під **Полтавою** // *śluch o nim przepadł (saginął)*;

(867) на городі бузина, а в **Києві** дядько // *co ma piernik do wiatraka*;

¹¹ Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 165, 475.

(34) балакучий, як базарна баба (*київська перекупка*) // *gadatliwy jak baba (przekupka, starzec)*.

Також подібною є семантика трьох усталених виразів з етнонімами (лише один із них римується):

(132) *борщ такий густий, що по ньому би й бойко на ходоках перейшов* // *barszcz taki gęsty, że kot by po nim suchą nogą przeszedł*;

(178) *ведмідь танцює, а циган гроші бере* // *głupi pracuje, a pan pieniądze liczy*;

(712) *коли біда, не йди до жиди, а йди до сусіда* // *kiedy bieda, do sąsiada*.

Зауважимо, що етноніми (найменування народів, народностей, племен і народів) не завжди пишуться з великої літери, однак більшість ономастів вважає їх пропріальними одиницями.

У семи конструкціях засвідчено теонім *Бог* (один раз – відтеонімний прикметник). „Одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій природи породила віру в надприродні сили, передусім у Бога; це зберегли, зокрема, вигуківі мовні формули звертання людини до Бога (первісно, звичайно, ще дохристиянського) в екстремальних ситуаціях..., також як добрі етикетні побажання близькій людині”¹²; це, звичайно, стосується не лише української, а й польської мов, а відсутність теонімів у другій зумовлена не низьким рівнем релігійності поляків (паралельно фіксується значна кількість фразем із такими лексемами), а наявністю висловів аналогічного значення без теонімів:

(40) *без Божої волі і волос (з голови людини) не впаде* // *włos z głowy nie spadnie (nie spadł)*;

(351) *дав Бог дитячко, якби ж перше телятко* // *łatwiej o dzieciaka, niż o cielaka*;

(357) *дай вам, Боже, здоров'я, але в мої груді* // *zdrowie twoje w dębę moją*;

(654) *і злодій Богу молиться, а чорт його молитву ханає* // *modli się pod figurą, a diabła ma za skorą*;

(719) *коли кривда, йди до пана Бога на скаргу* // *komu krzywda, ustąp*;

(803) *має Бога на язичі, а дідька на зубах* // *modli się pod figurą, a diabła ma za skorą*;

(1003) *ні Богові свічка, ні чортові кочерга* // *ni pies, ni wydra*.

В. В. Жайворонок відзначає, що „у народній пареміології яскраво вираженою є дихотомія *Бог/чорт* як уособлення добра і зла..., а також як указівка на характерне для народу двоєвір'я”¹³, що, зокрема, проявляється у фразеологізмах №№ 654, 803, 1003, однак у польській мові два перших мають однаковий відповідник.

Ще два вирази в українській мові можуть функціонувати у двох варіантах: з кінонімом (кличкою собаки) й геортонімом (найменуванням свята) та без них, як у польській мові, однак в обох випадках семантика практично не змінюється:

(1495) *як собаці (Сіркові) на перелазі* // *użyć jak psa w studni*;

(1506) *гарна як яблучко (на Спаси)* // *[ładna] jak (tynieckie) jabłko*.

Загалом у складі українських фразеологізмів фіксуємо 22 пропріативи: сім теонімів, шість антропонімів (особових імен), чотири етноніми, два ойконіми й по одному артіоніму, ад'ектоніму й зооніму, причому лише в трьох варіантних формах власні назви відсутні.

Характерною структурною ознакою таких фразеологічних одиниць є їхня предикативність, тобто функціонування у вигляді речень: простих односкладних – три (№№ 77, 93, 357) і двоскладних, переважно неповних, – п'ять (наприклад, 40, 803, 1497), складних складносурядних – три (№№ 178, 654, 867), складнопідрядних – шість (наприклад, №№ 132, 351, 1003) та безсполучникових – одне (№ 1316). Зазначимо, що чотири фраземи – це порівняльні звороти (№№ 34, 567, 1495, 1506), які, особливо як скорочені варіанти, можуть бути потрактовані як словосполучення.

¹² Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 47.

¹³ Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 46.

Серед 22 фразеологічних виразів – лише чотири ідіоми, решта ідентифікована як прислів'я. Застарілими визначено дванадцять фразем, розмовними або просторічними – дві, порівняльними – чотири, діалектними – одну (ці характеристики збігаються в обох мовах).

Аналогічний висновок можемо зробити і щодо жанрово-стилістичних особливостей, серед яких частіше трапляються забарвлення іронічно-жартівливе (сім випадків), песимістичне (п'ять), жартівливе і застережливе (по три), зневажливе і несхвальне (по два). Лише у трьох польськомовних конструкціях є відмінності в таких параметрах: у №№ 77, 93 замість песимістичної конотації визначено несхвальну, а в № 719 – замість зневажливої рекомендаційну.

Практика мовленнєвої діяльності засвідчує, що зараз у художньому й розмовно-побутовому стилях більш активно використовуються фраземи з антропонімним і топонімним компонентами у складі, натомість з етнонімним і теонімним фіксуються рідше.

Домінантними є структури, в яких власні назви трапляються у польській та українській мовах (78; 72,9 %). Спочатку розглянемо конструкції, де вживаються однакові пропріальні одиниці (загалом 71; 61,68 %). Такими передусім є фразеологізми античного (12) і біблійного (18) походження, однак найбільше фіксуємо усталених виразів зі словом *Бог* (35), які можна вважати фольклорними утвореннями.

Структурною особливістю фразем зі словом *Бог* є значна перевага синтаксичних побудов предикативного типу (26), зокрема простих односкладних (4):

(97) *бійся Бога // bój się (bójcie się) Boga;*

(123) *Бога не здуриш (або не ошукаєш) // Boga nie oszukasz;*

(126) *Богу не спротивишся // Bogu się przeciwiać trudno;*

простих двоскладних (10):

(61) *береженого Бог береже // strzeżonego Pan Bóg strzeże;*

(112) *Бог вас обмислить // Pan Bóg was opatrzy;*

(117) *Бог людей не бракує // Bóg ludźmi nie brakuje;*

складносурядних (2):

(111) *Бог Богом, а люди людьми // Bóg Bogiem, a por porę;*

(125) *Бога хвали, а чорта не гніви // Bogu służ, a diabła nie gniewaj;*

складнопідрядних (6):

(116) *Бог знає, що робить // wie Bóg co czyni;*

(1126) *пошли, Господи, з неба, чого кому треба // ześlij, Boże, z nieba, czego komu trzeba;*

(1283) *у Бозі надія, коли хліб в торбі // Bóg nadzieja, gdy jest w torbie chleb;*

складних безсполучникових (4):

(113) *Бог дав, Бог узяв // Bóg dał, Bóg wziął;*

(119) *Бог не видасть, свиня не з'їсть // kogo Pan Bóg stworzy, tego nie umorzy;*

(1301) *у кого є страх, у тому є Бог; у кому є Бог, у тому є й сором // kto z Bogiem, Bóg z nim.*

Як бачимо, будова фразеологічних одиниць у різних мовах майже збігається, хоча трапляються й окремі відмінності, наприклад:

(98) *бійся Бога та й мене трішки // bój się Boga, a po Bogu tylko tego, kto się Boga nie boi* (просте речення // складне речення із сурядністю і підрядністю);

(713) *коли Бог розуму не дав, так руками не розмірковуї // Bozia rozumu nie dał* (складнопідрядне речення // просте речення);

(1282) *у Бога вір, тільки Богові не вір // w Pana Boga wierz, ale Panu Bogu nie wierz* (складне безсполучникове речення // складносурядне речення).

Фразему- словосполуку ми зафіксували лише одну:

(498) *з Богом // z Bogiem.*

Серед восьми словосполучень виділяємо п'ять дієслівних:

(238, 1228, 1240) *віддати (Богу) душу (спочити з Богом, стати перед Богом) // oddać (Bogu) ducha / pojsć do Boga / stanąć przed Bogiem / spocząć w Bogu;*

(480) *дякувати Богу // dziękować Bogu;*

(686) *віддати кесарево кесарю, а Боже Богові* // *oddać cesarzowi, co cesarskie, a Bogu, co boskie* (у цьому випадку замість складного словосполучення в польській мові функціонує складне речення з неоднорідною супідрядністю),

а також три іменникові:

(127) *Божий дім* // *dom boży (modlitwy)*;

(516) з (*Божої*) ласки // *z bożej łaski*.

У кожному українському фразеологізмі є теонім *Бог (Господь)* – відповідно 35 і 1, у польському – *Bóg (Pan Bóg)* – відповідно 33 і 6; тричі трапляється відтеонімний ад'єктив *Божий*, а в № 124 (*Бога нема дома, поїхав до Куликова* // *Pan Bóg wyjechał do Brodów*) та №1469 (*як ми Богу годимо, так і Бог нам* // *jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie*) – й інші оніми, які ми згодом розглянемо окремо.

Усталені вирази античного походження традиційно мають у своєму складі міфоантропоніми (4):

(133) *бочка Діогена* // *beczka Diogenesa*;

(1001) *нитка Аріадни* // *nić Ariadny*;

(1217) *скриня Пандори* // *puszka Pandory*;

відміфоантропонімні прикметники (6):

(7) *Авгієві стаїні* // *stajnia (stajnie) Augiasza*;

(20) *Ахіллесова п'ята* // *pięta achillesowa (Achillesa)*;

(1205) *Сізіфова праця (Сізіфів труд)* // *Syzyfowa praca*;

теоніми (5) і відтеонімні прикметники (3):

(289) *гарний як Аполлон (молодий бог, молодий місяць)* // *piękny jak Apollo (młogy Bóg) / Piękny jak księżyc [w pełni]*;

(370) *дволикий Янус* // *Janusowe oblicze*;

(1245) *Стріла Амура (Купідона, Амурова, Купідонова)* // *strzala Amora (Erosa, Kupidyna)*;

ад'єктоніми (2), утворені від назв античних міст:

(1033) *олімпійський спокій* // *olimpijski spokój*;

(1276) *троянський кінь* // *koń trojański*.

Як бачимо, усі структури є словосполученнями, утвореними за моделями „іменник + іменник”, „іменник + прикметник”, „прикметник + іменник” (порівняльний зворот). В обох мовах усталені вирази мають шість варіантів, два з яких функціонують без онімів.

Відмінності між польськими й українськими фраземами цього типу переважно стосуються чергування в їхньому складі власне пропріальних одиниць та відонімних прикметників або апелятивних конструкцій.

У складі фразеологізмів біблійного походження більш продуктивними порівняно з іншими онімами будуть міфоантропоніми, яких зафіксовано 10 (не кваліфікуємо їх як антропоніми, оскільки інформація про їхні життя і діяльність береться переважно з легенд та переказів). Варто розрізняти власне міфоантропоніми і відміфоантропонімні прикметники, кількість яких у цих дев'яти конструкціях різна в польській (відповідно 9 і 3) та українській (5 і 5) мовах, наприклад:

(8) *Адамово ребро* // *żebro Adama*;

(171) *Валамова ослиця* // *Balaama oślica*;

(885) *на лоні Авраамовому* // *łono Abrachama (Abrachamowe)*.

Ще в п'яти фразеологічних одиницях наявні власні географічні назви, однакові в обох мовах, однак різниця простежується в тому, чи це власне топонім (українські і польські усталені вирази – відповідно 2 і 4), чи відтопонімний прикметник (4 і 4):

(170) *Вавилонська вежа* // *wieża Babel*;

(481) *Єгипетська тьма* // *Egipskie ciemności*;

(660) *Єрихонські мури (стіни)* // *muury Jerycha*.

У словосполученні № 1224 (*Содом і Гоморра* // *Sodoma i Gomora*) кваліфікуємо ці пропріативи як різновид міфонімів, оскільки вони фіксуються в міфах: *Содом і Гоморра* –

біблійні міста, символ розпусти. У фразеологізмі № 1220 (*служити Мамоні // służyć **tamonie***) використано теонім („**Мамон, Мамона** – назва сирійського божества багатства”¹⁴), а в № 1244 (*Страшний (останній) суд // sąd **Ostateczny***) та № 1288 (у *Великім пості не ходи в гості // w **wielkim poście** nie chodź w gości*) – хрононіми.

Серед фразеологізмів біблійного походження теж домінують підрядні словосполучення (іменниково-прикметникові, іменниково-іменникові, дієслівно-іменникові), проте реєструємо й одну сурядну конструкцію. Варіативність таких сполук досить низька (в українськомовних виразах – чотири варіанти, в польськомовних – п’ять).

Також одиничними фіксаціями засвідчено наявність відантропонімного прикметника: (№ 361) *Дантове пекло // **Dantejskie piekło** (sceny)*, особового імені, яке в польськомовному фразеологізмі представлено своїм варіантом: (№210) *вирвався як **Пилип** (голий) з конопель // wyrwał się jak **Filip** z konopi*; етноніма: (№24) *багатий, як **жид** пархами // bogaty jak **Żyd** w parchy*; топоніма: (№240): *відкрити **Америку** // odkrywać (odkryć) **Amerykę***, а також двох геортонімів: (№825): *минув **Спас** – держи кожуха про запас // na **Spasa** boćki do cieplic, a bąnki do lasa*; (№887) *на **Новий рік** прибавилось дня на заячий скік // na **Nowy Rok** przybywa dnia na barani skok*.

Структурно це два речення (просте і складне безсполучникове, трансформоване у польському відповіднику в просте) та чотири словосполучення (два дієслівні, іменникове і прикметникове), причому одне є порівняльною конструкцією.

Більш детальну увагу звернемо на фразеологізми, які відрізняються вжитими власними назвами (загалом зафіксовано сім таких виразів). Це, зокрема, дві конструкції, про які ми вже згадували, аналізуючи групу усталених виразів зі словом Бог, яке доповнюють або антропонім (№1469), або топонім (№ 124), причому зазначимо, що обидві назви ідентифікують поселення на території Західної України: *Куликів* – село під Львовом, *Броди* – місто Львівської області.

Ще дві фраземи утворені шляхом римування різних антропонімів з іншою лексемою (апелятивом або іншим антропонімом), що забезпечує вислову жартівливий колорит:

(703) *кожна птиця знайде свого **Гриця** // każda **Kasia** (**Różia**) trafi na swojego **Jasia** (**Jósia**);*

(1291) *у всякого **Мусія** своя затія // każda **Teresa** ma swe interesa*.

Аналогічну семантику має і фразеологізм № 562, який в українській мові функціонує з чотирма антроповаріантами, а в польській пов’язаний з одним антропонімом (у будь-якому разі це, на нашу думку, вигадані особи):

(562) *за царя **Гороха** (**Панька, Тимка, Хмеля**) // za (czasów) króla **Świeczka***.

В. В. Жайворонок теж констатує, що це вигадані персонажі: „за **царя** (короля) **Гороха** (**Горошка**) – дуже давно. За **царя** **Гороха**, як було людей трохи (приповідка)”¹⁵.

Цей самий дослідник характеризує ще один фразеологізм „**верста келебердянська** (**мальована, пирятинська, чугуївська** та ін.) – переносно – про дуже високу людину”¹⁶, який згадується і в словнику:

(184) *верста **келебердянська** (**пирятинська, чугуївська, мальована**) // wysoki jak **Mariacka wieża** (**baranowska dzwonnica, babilońska wieża**),*

проте є різниця у використанні пропріативів: в українській мові ад’ектоніми утворені від ойконімів *Келебердя* (село в Черкаській області), *Пирятин* (місто на Полтавщині) і *Чугуїв* (місто в Харківській області), а в польській – від прагматонімів *Маріацька вежа* (в Кракові),

¹⁴ Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів’я та приказки / за заг. ред. Т. А. Космеди; уклад. Т. Космеда, О. Гоменюк, Т. Осіпова. Познань-Харків: Коло (м. Дрогобич), 2017. С. 282.

¹⁵ Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 1577.

¹⁶ Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 78.

Барановська дзвіниця (місто Баранов-Сандомирський у Підкарпатському воєводстві)
Вавилонська вежа (символ безладу, про який розповідається в Біблії).

Зневажливе і частково образливе для українців значення має усталений вираз № 475 (*дурний як гуцул // głupi jak chachoł matorosyjski*), що підкреслюється і квалітативним прикметником, і етнонімом хохол – „зневажл.-ірон. або жартівлива назва українця”¹⁷.

Зооніму *Сірко* в українськомовній фраземі № 1099 (*пожививсь як Сірко пастки // wyszedł jak Zablocki na mydle*) в польській мові відповідає прізвище шляхтича Заблоцького, який у XVIII ст., прагнучи уникнути митної сплати за перевезення мила, сховав його під баржею, але воно розтало у воді¹⁸.

Певним чином вмотивованою є і пропріальна пара „геортонім – агіонім”, адже темпоральні характеристики *Покрови* (14 жовтня) і Дня святої великомучениці *Урсули* (21 жовтня) практично збігаються, як і погодні особливості:

(1106) *Покрова землю листом покрива // od Świętej Urszuli oczekuj koszuli.*

За будовою це чотири речення (три прості і одне складнопірядне) і три словосполучення (два іменникові і одне прикметникове), причому дві конструкції є компаративемами.

Багато фразеологізми (зокрема всі усталені вирази античного та біблійного походження) є ідіомами, які часто вживаються в книжному мовленні (насамперед публіцистиці, белетристиці, навіть науковому стилі), натомість фраземи зі словом *Бог* – це частіше прислів'я, поширені в розмовно-побутовому стилі. Загалом засвідчено 46 ідіом і 32 прислів'я.

Більш поширені фразеологізми застережливого (16), стверджувального (12), несхвального (11), іронічно-жартівливого (10), схвального (8), оптимістичного (6) змісту, натомість рідко трапляються іронічні й жартівливі (по три), вульгарні (два), побажальний, зневажливого, презирливий, рекомендаційний, сумнівний й увічливий (по одному). Зазначимо, що шість фразеологізмів авторки словника кваліфікують як евфемізми (наприклад: *віддати Богу душу, спочити з Богом, стати перед Богом* – „умерти”; *у костюмі Адама (Єви)* – „про людину без усякого одягу”), і ще шість – як етикетні структури (Бійся Бога; Дякувати Богу).

До книжних віднесено 28 фразеологізмів (частіше це вирази біблійного й античного походження), застарілих – 35 (переважно зі словом *Бог*), розмовних – 19, діалектних – 1, і така конотація майже завжди простежується в обох мовах. У цій групі також виявлено п'ять порівняльних зворотів (власне зворотів і складнопірядних речень із пірядним порівняльним).

Проаналізувавши всі фразеологізми з онімним компонентом, які зафіксовані в „Короткому українсько-польському словнику усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки”, можемо зробити низку узагальнень, які стосуються структури, походження, семантики та інших особливостей цих конструкцій.

Передусім відзначимо незначну продуктивність таких структур, адже з 1524 фразем пропріативи фіксуються лише в 107 (7,02 % від їхньої загальної кількості), причому в українській мові власні назви є в 100 висловах (6,54 %), а в польській – у 85 (5,58 %). Однією з причин цього є відсутність узагальнення в онімах, адже їхня основна функція – диференційна, сутність якої полягає в розмежуванні однакових денотатів шляхом присвоєння індивідуальних найменувань. Відповідно, ті власні назви, які стають компонентами усталених виразів, мають символічне значення – міжнаціональне або принаймні національне, проте можливі й інші підстави (наприклад, вагоме етнокультурне

¹⁷ Жайворонок В. В. Антологія знаків української культури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 661.

¹⁸ Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / за заг. ред. Т. А. Космеди; уклад. Т. Космеда, О. Гоменюк, Т. Осіпова. Познань-Харків: Коло (м. Дрогобич), 2017. С. 260.

значення, фонетичні особливості, особливо здатність пропріативів до римування з іншими лексемами, що мають семантику, потрібну для вираження певної ідеї).

Саме ці обставини часто зумовлюють продуктивність різних розрядів онімної лексики.

В українських фразеологізмах представлені теоніми (46) і відтеонімні прикметники (6), особові імена (13) та відантропонімні прикметники (2), міфоніми, передусім міфоеантропоніми і міфотопоніми (10), та відміфоантропонімні прикметники (9), етноніми (6), топоніми (5) та відтопонімні прикметники (9), хрононіми, передусім геортоніми (6), зооніми (2) – загалом 114 пропріальних одиниць.

У польських усталених виразах трапляються теоніми (47) та відтеонімні прикметники (3), міфоніми, передусім міфоантропоніми і міфотопоніми (14), та відміфоантропонімні прикметники (7), особові імена (11) та прізвища (4), топоніми (6) та відтопонімні прикметники (6), хрононіми, передусім геортоніми (4), етноніми і прагматоніми (по 3), антропоетонім і зоонім (по 1) – загалом 110.

Як бачимо, кількість використаних у фраземах пропріальних одиниць загалом збігається, що свідчить про певну усталеність традицій фразеотворення. Спільними для обох мов є насамперед фразеологізми античного і біблійного походження, а також фольклорного, зокрема з компонентом *Бог*. Відмінними є вислови, які мають у складі реальні (місцеві) власні назви (зокрема антропоніми, топоніми, теоніми, поетоніми тощо).

Серед аналізованих фразеологічних структур – 55 ідіом і 52 прислів'я, що теж свідчить про подібність використання онімів у цих двох типах.

За будовою розрізняються фразеологізми-словосполуки (1), словосполучення (50) і речення (56), причому другий тип – це переважно іменникові (29) і дієслівні (12) структури, а третій – прості односкладні (8) і двоскладні (17) та складнопідрядні (15) речення. Варіативність синтаксичної будови фразем в українській і польській мовах засвідчена на рівні 5%. Також зафіксовано 13 компаративем (порівняльних словосполучень і предикативних одиниць).

Якщо говорити загалом про варіативність усталених виразів, то в українській мові вона вища (39,25%: 107 конструкцій мають 19 варіантів з онімним компонентом і 23 – без нього), ніж у польській (29%: 18 варіантів з онімним компонентом і 13 – без нього).

Автори словника вважають застарілими 49 фразем, книжними – 28, розмовними – 26, евфемізмами і етикетними структурами – по 6. Спостерігаються семантичні конотації й позитивного (стверджувальні – 12, схвальні – 8, оптимістичні – 7), і негативного (несхвальні – 14, песимістичні – 6), і нейтрального (застережливі – 20, іронічно-жартівливі – 18, жартівливі – 7) характеру, тому не варто говорити про значну перевагу тих фразеологізмів, які, наприклад, характеризують людину і її діяльність в якомусь одному аспекті.

На перспективу цікаво було порівняти усталені вирази з онімним компонентом у інших мовах: як слов'янських, так і германських, романських, тюркських чи угро-фінських, тобто тих, які побутують на суміжних з Україною територіях.